

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADUSKOND
Eesti keele osakond

Katrin Talvik

SÕNA OSAS GRAMMATISEERUMINE

Bakalaureusetöö

Juhendaja Katrin Kern

Tartu 2011

SISUKORD

Sissejuhatus	3
1. Kaassõna ehk adpositsioon	5
1.1. Adpositsiooni eristamine adverbist ja substantiivist	6
1.2. Primaarsed ja sekundaarsed adpositsioonid	7
2. Grammatiseerumine	8
2.1. Grammatiseerumise üldiseloomustus	8
2.2. Grammatiseerumise teooria kujunemine ja eesmärk	10
2.3. Grammatiseerumisega kaasnevad iseloomulikud nähtused	11
2.4. Grammatiseerumise mehhanismid	11
2.4.1. Reanalüüs	11
2.4.2. Reinterpretatsioon	12
2.4.3. Analoogia	12
2.5. Grammatiseerumise uurimine eesti keeleteaduses	12
3. Sõna osas	14
3.1. 1980ndate ajakirjanduse baaskorpuse uuring	14
3.2. osas Riigikogu stenogrammides	15
3.3. osas Euroopa Liidu Teatajas	16
3.3.1. Tulemused	17
3.3.1.1. Muutmine + noomen + osas	17
3.3.1.2. Substantiiv + millegi osas	18
Kokkuvõtte	21
Kirjandus	23
Summary	25

Sissejuhatus

Selle bakalaureusetöö eesmärk on tutvustada kaassõna ehk adpositsiooni mõistet, grammatiseerumist ning kaassõna osas esinemist 1980ndate ajakirjanduse baaskorpuses, Riigikogu stenogrammidest ja elektroonilises Euroopa Liidu Teatajas.

Kaassõna ehk adpositsioon on mitteesisesev mittetäistähenduslik muutumatu sõna (EKG 1995: 18). Ta on avatud sõnaliik, kuhu tekib keele arengu käigus üksusi pidevalt juurde. Üks selline grammatiseerumise käigus juurde tekkinud grammatiline sõna ongi adpositsioon osas, mis on alles kujunemisjärgus olev kaassõna.

Seminaritöö koosneb kolmest peatükist, millest kaks esimest moodustavad töö teoreetilise osa ja kolmas praktilise osa. Esimeses peatükis käsitlen kaassõna mõistet ja liigitust ning kaassõna eristamist substantiivist ja adverbist. Lisaks toon välja primaarsetele ja sekundaarsetele adpositsioonidele iseloomulikud tunnused.

Teises peatükis keskendun grammatiseerumisteooriale ja grammatiseerumisprotsessile. Keel muutub pidevalt ja üks teoreetiline lähenemine, mis tegeleb keeles toimuvate muutustega, ongi grammatiseerumine. Toon välja sellele protsessile iseloomulikud nähtused ja mehhanismid ning selle seotuse kaassõnadega. Lisaks tutvustan lühidalt leksikaliseerumist, mida tihti peetakse grammatiseerumise vastandnähtuseks.

Kolmas peatükk on töö praktiline osa, kus ma kirjeldan kaassõna osas esinemist 1980. aastate ajakirjanduses, Riigikogu stenogrammidest ja Euroopa Liidu Teatajas. 1980ndate ajakirjandustekstide baaskorpuse olen valinud, et välja selgitada, kas osas postpositsioonina oli üldse sel ajal kasutusel. Riigikogu stenogrammid on valitud, et uurida, kas adpositsiooni osas kasutatakse ka spontaanses või ettevalmistatud ametlikus suulises tekstis. Oletan, et ametlikus registris esineb seda sõna kõige rohkem. Seetõttu olen kolmandaks allikaks valinud iga päev elektrooniliselt ilmuva Euroopa Liidu Teataja, mille puhul vaatan, kas on kollokatsioone, milles see sõna kõige sagedamini

esineb. Jälgin ka seda, kas sõna *osas* ilmub eestikeelsetes lausetes inglise keele mõjul ehk kas tõlke aluseks on mingid kindlad ingliskeelsed väljendid.

Kuigi „Eesti keele seletav sõnaraamat“ soovitab sõna *osas* kasutamist vältida, eeldan, et seda siiski esineb. Üritan pakkuda, milliste adpositsioonidega oleks võimalik sõna *osas* välja toodud näitelausestes asendada, et väljenduks ligikaudu sama grammatiline tähendus. Kõik andmed on saadud enne 2011. aasta 18. maid.

1. Kaassõna ehk adpositsioon

Kaassõna ehk adpositsioon on muutumatu sõna, mis kuulub lauses substantiivi(fraasi) juurde ja annab sellele ligilähedaselt samasuguseid tähendusi nagu käändetunnused. Samas võimaldab kaassõna edasi anda palju täpsemaid ja ka palju mitmekesisemaid tähendusvarjundeid kui käändetunnused. Eesti keeles saab mõnel juhul kasutada paralleelselt nii käändetunnust kui ka kaassõna, kuid käändetunnuse tähendus on alati palju abstraktsem ja seega on ka selle kasutusala palju laiem. (EKG 1995: 33—34)

Adpositsioonid on mitmetähenduslikud sõnad ja seetõttu selgub nende tähendus tihti ainult seoses konkreetse nimisõnaga konkreetsetes tekstis. Eri kontekstides võib üks ja sama adpositsioon väljendada üsnagi erinevaid tähendusi, mis teeb raskeks nende rühmitamise. (EKG 1995: 34)

„Eesti keele grammatikas“ (1995: 34—36) on kaassõnad jaotatud järgmiselt: kohakaassõnad ehk lokaaladpositsioonid, ajakaassõnad ehk temporaaladpositsioonid, põhjускаassõnad ehk kausaaladpositsioonid, viisi- ja seisundikaassõnad, vahendi- või abinõukaassõnad, suhtumis- või suhtekaassõnad ning hulga-, mõõdu- ja määrakaassõnad. Lisaks on veel kaassõnad, mis väljendavad ligikaudsust, kaasasolu, ilmaolu, asendust, piiri, välistust, tegijat, valdajat ja objekti.

Kaassõna võib asetseda noomeni ees või ka järel ning sõltuvalt sellest nimetatakse teda kas eessõnaks ehk prepositsiooniks või tagasõnaks ehk postpositsiooniks. Suurem osa eesti keele kaassõnadest on postpositsioonid, prepositsioone on vähe. Prepositsioon paikneb alati selle noomeni ees, mille juurde ta kuulub, postpositsioon selle noomeni järel. Noomeni ja postpositsiooni vahel ei esine kunagi ühtegi teist sõna, samas kui noomeni ja prepositsiooni vahel võib teisi sõnu esineda. (Palmeos 1973: 3)

Tavaliselt nõuavad adpositsioonid noomenilt kindlat käändevormi, milleks postpositsioonide puhul on enamasti genitiiv. Mõned üksikud postpositsioonid võivad esineda ka muude käänetega. Prepositsioonid esinevad enamasti koos partitiivivormis oleva substantiiviga. (EKG 1995: 37)

Adpositsioonide nagu kõikide muutumatute sõnade tekkele on kaasa aidanud tähendusnihe, mille käigus on tähendus muutunud abstraktsemaks. Tähendusnihe võimaldab vormil eemalduda käändeparadigmast ja muutuda tähenduselt iseseisvaks. (Habicht, Penjam 2006: 56) Tähendusnihkeks võib olla kas metafoor, metonüümia või nihe järelussuhete piires (Metslang 2002: 166).

Eesti keeles on adpositsioonid enamasti tekkinud substantiivide ehk nimisõnade kohakäändevormide tähendusliku ja funktsionaalse iseseisvumise tulemusel. Eesti keeles kattuvad grammatilise funktsiooniga kaassõnade klass ja leksikaalse funktsiooniga mäarsõnade klass suures osas. Kaassõnalist ja mäarsõnalist kasutust saab eristada ainult siis, kui vaadata tekstisõna konteksti ja funktsiooni. (Habicht, Penjam 2006: 56) Kaassõna ja mäarsõna omavahelist seotust näitab ka fakt, et eesti vana kirjakeele kaassõnade uurimisel on välja tulnud, et tihti eelneb grammatiseerunud sõnavormide adpositsioonilisele kasutusele kasutus mäarsõna või abimäarsõnana (Habicht 2000)

1.1. Adpositsiooni eristamine adverbist ja substantiivist

Adpositsiooni ja substantiivi ning adpositsiooni ja adverbi eristamine võib teinekord osutada suhteliselt raskeks. Oluline on esmalt võrrelda sõna sisu: adpositsioonil on oma kindel, adverbist, substantiivist ja verbivormist erinev sisu. (Karelsen 1972: 73—74)

Adpositsiooni ja substantiivi piiristamisele aitab mõnel juhul kaasa ka vaadeldava sõna väliskuju uurimine. Kui käändevorm, mis algselt on kuulunud nimisõna paradigmasse, on teatavas ühenduses omandanud erineva kuju, siis tuleb seda pidada uude sõnaliiki ülemineku tõendajaks. Nii näiteks ei kuulu sõna *kestel* tänapäeval enam *kestus*-paradigmasse ja sõnaga *keste* ei saa seda ka tähenduse poolest ühte viia. Substantiivi ja substantiivist arenenud partikli eritamisel tuleks silmas pidada ka seda, kas uuritavale sõnale on võimalik asetada ette omadussõnalist täiendit või mitte. Kui saab, ei ole veel tegemist adpositsiooniga. (Karelsen 1972: 75)

Adpositsiooni ja adverbi eristamisel on oluline vaadata, millise sõnaga partikkel seostub, kas substantiivi või verbiga. Kui partikkel kuulub substantiivi juurde, on

tegemist adpositsiooniga. Adverbilise esinemuse korral on võimalik partikli ja noomeni vahele paigutada mingi laiendav määr- või nimisõna. (Karelson 1972: 75)

1.2. Primaarsed ja sekundaarsed adpositsioonid

Adpositsioone võib üldiselt jagada primaarseteks ja sekundaarseteks. Primaarsete adpositsioonide puhul on seos lähtesubstantiiviga hämardunud, samas kui sekundaarsete adpositsioonide seos lähtesubstantiiviga on veel läbipaistev. Primaarsed adpositsioonid on keeles juba juurdunud üksused, sekundaarsed adpositsioonid on aga alles kujunemisstaadiumis. Primaarsed adpositsioonid on foneetiliselt kulunud, samas kui sekundaarsed adpositsioonid on veel foneetiliselt lähtesõna struktuuriga. (Lehmann 1985) Eesti keeles võib primaarsete adpositsioonidena välja tuua näiteks sõnad *eest* ja *peale* ning sekundaarsetest adpositsioonidest *jooksul*, *arust* ja *sõnul* (Habicht, Penjam 2006: 54).

2. Grammatiseerumine

Adpositsioonidega seoses saab rääkida sellisest nähtusest nagu grammatiseerumine, sest grammatiseerumisprotsessi üheks tüüpnäiteks on just kaassõnade või kaassõnalaadsete käändelõppude kujunemine suhet väljendavate substantiivi- või verbivormide baasil (Heine jt 1991).

2.1. Grammatiseerumise üldiseloostus

Grammatiseerumine on kõikides teadaolevates maailma keeltes esinev protsess, mille käigus varasem leksikaalne või vähem grammatiline üksus muutub järjest grammatiliseks, seotud üksuseks ja kaotab oma semantilise ja süntaktilise iseseisvuse. (Heine jt 1991: 2). Seda protsessi võib näha kui vahendit ja võtit, mis aitab aru saada nii sellest, mis keeles juba on toimunud, kui ka parasjagu keeles toimuvatest nihetest (Metslang 2002: 166).

Grammatisatsiooni on võimalik mõista kahes tähenduses: laiemas ja kitsamas. Laiemalt on grammatisatsioon protsess, mille käigus kujunevad grammatika komponendid ja elemendid ning see protsess sisaldab endas nii lausetüüpide, morfeemide, sõnajärjereeglite kui ka palju muu kujunemist. Kitsamas mõttes on grammatisatsioon grammatilise ainese kujunemine leksikaalsest ainesest. Selle näidetena võib tuua pöördelõppude kujunemise personaalpronoomenitest või umbmääraste artiklite kujunemise asesõnastunud arvsõnast tähendusega *üks*. (Metslang 2002: 164)

Grammatiseerumine on üldjuhul ühesuunaline protsess ehk selle käigus muutub vähem grammatiline üksus rohkem grammatiliseks, aga mitte vastupidi (Heine jt 1991: 4). Grammatiseerumise käigus toimuvat ühesuunalist muutuste ahelat on võimalik nimetada kaldeks (Hopper, Traugott 1993: 7). Kalle esitab enamasti ainult neid muutusi, mis keeles toimuvad, jättes varju väiksemad muutused (Sildvee 2000: 842).

Üks grammatiseerumise mudel on järgmine: leksikaalne üksus → grammatiline sõna → kliitik → afiks (Hopper, Traugott 1993: 7). Sellisel grammatilisuse kaldel areneb leksikaalne üksus süntaktilisemaks ja morfoloogilisemaks.

Muutused kaldel esinevad erinevatel astmetel ja ajahetkedel ning see aeg, mis kuulub muutuste lõpuni viimiseks, on enamasti pikem kui inimese eluiga. Areng kaldel kulgeb konkreetsemast abstraktsema tähenduseni ning vabamatest rangemate suheteni. Grammatiseerumise käigus ei läbi keeleüksused kõiki arenguid kaldel, näiteks ei pruugigi mõni üksus jõuda kliitiku ja afiksi astmeni. (Sildvee 2000: 843)

Teinekord võib rohkem grammatiline üksus areneda vähem grammatiliseks üksuseks, saavutada uue tähenduse ja liikuda suletud sõnaklassist avatud sõnaklassi. Selle protsessi nimi on leksikaliseerumine ja seda peetakse tihti grammatiseerumise vastandprotsessiks. (Habicht 2000: 19—20)

Juan Carlos Moreno Cabrera (1998) väidab, et kui grammatiseerumine on metafooriline protsess, siis leksikaliseerumine on metonüümiline protsess. Grammatiseerumise hierarhia selgitab metafoorilise abstrahmeerumise protsesse ja leksikaliseerumine kajastab metonüümilist konkretiseerumist ehk grammatiseerudes läheb tähendus abstraktsemaks ja leksikaliseerudes konkreetsemaks (Moreno Cabrera 1998: 214—217). Grammatiseerumisahel esineb tavaliselt kujul isik → objekt → tegevus → ruum → aeg → kvaliteet ehk isikut väljendav sõna hakkab tähistama objekti, objekti väljendavast üksusest omakorda areneb tegevust tähistav üksus jne (Heine jt 1991: 160). Leksikaliseerumise käigus toimuvad muutused aga mööda vastupidist ahelat: kvaliteet → aeg → ruum → tegevus → objekt → isik (Moreno Cabrera 1998: 216).

Grammatiseerumise käigus leiavad aset tähendusmuutused, mis on järkjärgulised ja sujuvad: uus tähendus lisandub vanale ja hakkab levima, kuid varasem tähendus ei kao kohe, vaid alles aja jooksul, jättes seejuures jälgi grammatiseerunud keelendi kasutusvõimalustesse. Seetõttu võib öelda, et grammatiseerumise näol on tegemist reeglipärase grammatika kujunemise protsessiga, mida saab jälgida nii diakroonilises (võrdlev-ajaloolisest meetodist lähtudes) kui ka sünkroonses plaanis (keeke kui teataval ajal toimiva süsteemi nähtusi kõrvutades) (Metslang 2002: 167).

Juba kujunenud grammatikaüksused võivad edasi grammatiseeruda ehk regrammatiseeruda. Seejuures toob nende üksuste ümbermõtestumine kaasa nihkeid grammatika süsteemis. Regrammatiseerumise näitena võib tuua eesti kaudse kõneviisi, mis on oleviku kesksõna partitiivivormi regrammatiseerumise tulemus. (Metslang 2002: 170)

2.2. Grammatisatsiooniteooria kujunemine ja eesmärk

Termini *grammatisatsioon* võttis 1912. aastal kasutusele prantsuse lingvist Antoine Meillet oma töös „Grammatiliste vormide kujunemine“. Omaette haruks keeleteaduses kujunes grammatisatsiooniteooria alles 20. sajandi teisel poolel (Hopper, Traugott 1994: 18—31) Põhjalikuma ülevaate grammatisatsiooni ajaloost leiab Bernd Heine, Ulrike Claudi ja Friederike Hünemeyeri 1991. aasta teosest „Grammaticalization. A Conceptual Framework“.

Kuigi grammatisatsiooniteooria on suhteliselt ühtne, võib selles siiski eristada kahte erinevat suundumust. Esimene on diskursuse- ja pragmaatikakeskne lähenemisviis, mille esindajad on Talmy Givon ja Paul J. Hopper ning mille järgi asuvad grammatiliste tähenduste ja nende vormivahendite kujunemise allikad lausest ja sõnast väljaspool. Teine suund on lausekeskne, kognitiivne suund ning selle mõtteviisi esindajad on näiteks Bernd Heine ja Eve Sweetser. Nemad peavad grammatisatsiooni lähteks keele tähistusfunktsiooni ja jälgivad lause tasandil toimivaid tähendusnihkeid, milles nad näevad kasutusmuutuste käivitajat. Kognitiivse suuna esindajate jaoks on kesksel kohal leksikaalsete üksuste tähenduses toimuvad nihked. (Metslang 2002: 165)

Grammatisatsiooniteooria eesmärk on seletada, miks grammatilised vormid ja konstruktsioonid tekivad ning miks nad on just täpselt sellise struktuuriga, nagu nad on (Heine, Kuteva 1991: 2). Grammatisatsiooniteooria seletab ka seda, kuidas keelendi funktsioonid ja tähendus võivad aja jooksul muutuda ehk areneda ja laieneda, sest kõnelejad kasutavad keelt loominguliselt. Osa uuendusi tuleb ka laiemalt kasutusele ja nii saab rääkida keelemuutustest. Kuna tavaliselt kaasneb tähendusmuutustega ka fonoloogiline lühenemine, tuleb lühenenud vormide suhtes tähelepanelik olla. (Habicht jt 2006: 618)

2.3. Grammatiseerumisega kaasnevad iseloomulikud nähtused

Keeleteadlaste Bernd Heine ja Tania Kuteva 2002. aastal ilmunud grammatiseerumisleksikoni sissejuhatuses on välja toodud neli grammatiseerumisega kaasnevat nähtust.

1. Desemantiseerumine ehk semantiline pleekimine, mille käigus sõna kaotab osa oma tähendussisust.
2. Ekstensioon ehk esile kerkib uus grammatiline tähendus, kui sõna hakatakse kasutama uutes kontekstides.
3. Dekategoriseerimine ehk toimub leksikaalsetele või vähem grammatiseerunud vormidele omaste morfosüntaktiliste joonte kadu.
4. Erosioon ehk foneetiline reduktsioon, mille käigus kaob foneetiline substants ja keeleüksuse vorm muutub lühemaks.

Kõik neli nähtust toimuvad üksteisega kooskõlas, on üksteisest sõltuvuses ja toimuvad enamikul juhtudel kindlas järjekorras. (Heine, Kuteva 2002: 2—3).

2.4. Grammatiseerumise mehhanismid

Grammatiseerumist põhjustavateks nähtusteks peetakse reanalüüsi, reinterpretsiooni ja analoogiat.

2.4.1. Reanalüüs

Reanalüüsi ehk ümbertõlgendamist peetakse üheks olulisemaks grammatiseerumist põhjustavaks nähtuseks. Selle käigus hakatakse keelendi struktuuri ja funktsiooni käsitleda algsest hoopis erinevalt (Metslang 2002: 169). Reanalüüsi puhul on põhiküsimus selles, kuidas mõistetega ümberkäimine mõjutab keele süntaktilist struktuuri (Sildvee 2000: 843). Henning Anderseni keelemuutuse mudelile toetudes on nähtuse põhjuseks abduktiivne järeldamise viis, mille tõttu omistab keeleomandaja oma vanemate kõnet tõlgendades kuuldud sõnade järjendile teistsuguse grammatilise struktuuri (Hopper, Traugott 1993: 40).

2.4.2. Reinterpretatsioon

Lisaks reanalüüsile on grammatiseerumise puhul oluline reinterpretatsioon, mis on kontekstist tulenev grammatiliste üksuste ja keele tähendusliku külje kujundaja (Sildvee 2000: 843). Siin all on oluline mainida metafoori mõistet, kuna Bernd Heine, Ulrike Claudi ja Friederike Hünemeyer (1991: 65—97) peavad just metafoori nähtuseks, millel grammatiseerumisprotsess põhineb, ning metafoori abil üritavad nad mõista, kuidas koos uute tähendustega tekivad ka uued vormid. Inimene loob ühtedest mõtetest teisi, lähtudes kogemusest, mis tal on maailma struktuuri kohta. Kui jälgida grammatiseerumise arengut metafooriliste kategooriate abil, on võimalik aru saada sellise struktuuri olemusest. (Sildvee 2000: 844)

Reinterpretatsiooni eelduseks on, et grammatiseeruda saab ainult see keeleüksus, mida kasutatakse sagedasti. Lisaks peab sellel üksusel olema üldine, aga samas siiski piisavalt konkreetne tähendus. (Heine jt 1991: 65—97)

2.4.3. Analooogia

Oluline grammatiseerumise mehhanism on ka analooogia, mis laiendab reanalüüsi käigus toimunud muutusi mööda paradigmaatilist telgjoont. Vorm, mis on grammatiseerumise läbi teinud, laiendab järk-järgult oma kasutusala, laieneb teatud uutele grammatilistele kontekstidele ning grammatiseerunud sõna hakkab üldistama teatud konkreetset keelereeglit. Näitena võib tuua postpositsiooni *juures* arenemise substantiivist *juur*. Kui substantiivi tähendusest *juur* (*puu juur*) järeldatakse teatavaid suhteid arvesse võttes postpositsioon *juures* (*maja juures*), mida hakatakse laiemalt kasutama (*on hea tervise juures*), siis ongi tegu analoogiaga. (Sildvee 2000: 844—845)

2.5. Grammatiseerumise uurimine eesti keeleteaduses

Eesti keeles on grammatiseerumise uurimisega hakatud põhjalikumalt tegelema 1990. aastatel, kuid ka varem on grammatika kujunemise reegleid uuritud ajaloolis-võrdleva keeleteaduse raamistikus. Arnold Kase, Huno Rätsepa, Julius Mägiste ja Paul Alvre seisukohad annavad infot eesti keele kujunemise käigus toimunud grammatiseerumise protsessidest. (Metslang 2002: 173)

Eesti keele grammatiseerumise üheks tuntuimaks näiteks on komitatiivi kujunemine sõnast *kansak* tänapäevaseks *ga*-lõpuliseks komitatiiviks (Rätsep 1979). Teine põhinäide on adpositsioonide kujunemine suhet väljendavate substantiivivormide baasil. Selle protsessi järgmine etapp on kaassõna ja sellele eelneva käandsõna kokkukirjutamine, mis on nii grammatiseerumisteooria kui ka kognitiivse lähenemise alusel täiesti põhjendatud, sest kui erinevad üksused kuuluvad sisult kokku, tundub loogiline nad ka vormiliselt ühendada. Kui sellised kaassõna ja käandsõna ühendid kokku kirjutada, saaksid nad liikuda grammatiseerumisahelas edasi ja hiljem alluda lühenemisele. (Habicht jt 2006: 617)

3. Sõna osas

Osas on postpositsioonilaadselt esinev sõna, mida on lauses võimalik ja ka soovitatav asendada sõnadega *kohta*, *poolest* või *suhtes* (EKSS). *Osas* on suhet või suhtumist väljendav adpositsioon.

Lähtudes juba välja toodud adpositsioonidele iseloomulikest joontest, võib öelda, et *osas* on sekundaarne kaassõna ehk ta seos lähtesubstantiiviga on veel läbipaistev, ta on foneetiliselt lähtesõna struktuuriga ning ta on alles kujunemisstaadiumis olev keeleüksus. *Osas* on kujunenud substantiivist *osa*, mis käitub lauses enamasti subjekti või objektina.

Osas nõuab endaga koos esinevalt noomenilt kindlat käändevormi, milleks on, nagu ka suurema osa teiste postpositsioonide puhul, genitiiv. Kuna kaassõna *osas* on märkimata nii Paula Palmeose kaassõnu kirjeldavas vihikus (1973) kui ka 1995. aastal ilmunud „Eesti keele grammatikas“, võib järeldada, et ta on alles suhteliselt uus ja arenemisjärgus kaassõna.

3.1. 1980ndate ajakirjanduse baaskorpuse uuring

Uurisin 1980. aastate ajakirjanduse baaskorpust, et näha, kui palju kasutati sõna *osas* selle perioodi ajakirjandustekstides adpositsioonina. Uurides selgus, et *osas* kaassõnana ei olnud laialt kasutusel. Leidsin ainult kolm näidet, kus sõna *osas* võib määratleda kaassõnana:

- (1) Need olid seadmed, mis tekitasid vee all kõigi *parameetrite osas* laeva mürale sarnast häält.
- (2) *Möödunud aasta osas* tuleb nõustuda peaaagronoomi Jaan Matlepa sõnadega: Suurem osa meie majandi teraviljast kasvab Umbusi kandis, aga just seal oli juunikuise külma kahju kõige suurem.

(3) Selle tulemusel saavad ehitusorganisatsioonid edukalt hakkama viie aasta plaani ülesannetega põhifondide käikuandmisel ja kapitaalmahutuste evitamisel ning omal jõul tehtavate tööde *mahu osas*.

Toodud näidetes on postpositsiooni *osas* ees asetsev ja temaga kokku käiv sõna genitiivis, nagu on postpositsioonide puhul tüüpiline. Esimeses ja kolmandas näites on võimalik sõna *osas* asendada postpositsiooniga *poolest*, teises näites postpositsiooniga *suhtes*.

3.2. *osas* Riigikogu stenogrammides

Otsisin sõna *osas* ka Riigikogu stenogrammidest, milles on kirja pandud Riigikogu liikmete tegelik suuline keelekasutus. Tegemist on ametliku registri keelekasutusega. Vaatasin läbi kõik stenogrammid 2011. aasta 10. jaanuarist kuni 18. maini.

Kokku leidsin 60 lauset, kus sõna *osas* esines adpositsiooni funktsioonis. Teksti uurimisel selgus, et küsimuste esitamisel kasutavad Riigikogu liikmed sageli konstruktsiooni *seisukoht millegi osas*:

(4) Loodetavasti olete oma ametisse juba jõudnud piisavalt sisse elada ning saate vastata, mis on Siseministeeriumi *seisukoht* Sisekaitseakadeemia Ida-Virumaale üleviimise *osas*?

(5) Minu küsimus on: milline on praeguse valitsuse *seisukoht* kõnealuste maade *sundvõõrandamise osas*?

(6) Milline on Teie *seisukoht* haldusfirmade garantiifondi *loomise osas* ning kui suur võiks olla garantiifondi makstav summa?

Esines ka kollokatsioon *ootused millegi osas*:

(7) Kahtlemata olid Eestil omad *ootused* ka Euroopa Liidu välisteenistuse mehitamise, eriti esindusjuhtide kohtade jaotuse *osas*.

(8) Hulga näitajate poolest on majandusproгноosi *ootused* tänavuse majanduskasvu väljavaadete *osas* märksa positiivsemad kui varem sama perioodi kohta tehtud prognoosis.

Ülejäänud lausetes oli *osas* kombineeritud erinevate noomenitega, näiteks:

(9) *Taristu osas* on meil väga selge visioon olemas.

(10) Kolmandad on aga *keeldude osas* võib-olla üsna skeptilised.

(11) *Tulevaste arengute osas* on mitu vastandlikku võimalust.

(12) *Kvaliteedi osas* on olemas kokkulepe miinimumtaseme suhtes.

(13) *Võrdlus* teiste riikidega *elektrienergia hindade osas* on igati kohane ja minu meelest ka kainestav.

(14) Eesti riik ei esita *lisaprotokolli osas* deklaratsioone ega reservatsioone.

Kõikide läbi vaadatud lausete puhul on sõnale *osas* eelnev noomen genitiivis. Toodud näidetes oleks võimalik sõna *osas* asendada mingi teise kaassõnaga, nagu soovitatakse „Eesti keele seletavas sõnaraamatus“, kuigi minule tundub, et *seisukoht millegi osas* on juba enam-vähem välja kujunenud konstruktsioon ning seda oleks keeruline asendada.

Lisaks neile 60 lausele oli väga sage ka fraas *selles osas*.

(10) *Selles osas* me oleme tegutsenud paindlikult.

(11) Ei, ma ei saa teie väidetega nõustuda *selles osas*, justkui oleks Väino Linde midagi blokeerimas, ja üleüldse ei ole ju esitatud küsimus kuidagi seotud täitevvõimuga.

(12) Ka etteheited *selles osas*, et riik ei aita ebavõrdsust vähendada, ei ole kohased.

Nendes fraasides tundub sõnal *osas* olevat veel mingi seos substantiiviga *osa* tähenduses ‘mingi terviku liigenduse (ala)jaotis’. Siiski ei saaks *osas* nendest lausetes ükski esineda ning seega võib öelda, et ta ei ole enam iseseisev sõna.

Et seda sõna siiski Riigikogus kasutatakse, näitab, et *osas* ei esine ainult ametlikes kirjalikes tekstides, vaid teda võib leida ka suulisest kõnest.

3.3. *osas* Euroopa Liidu Teatajas

Euroopa Liidu Teataja on igal tööpäeval avaldatav elektrooniline väljaanne, mis on saadaval Euroopa Liidu 23 ametlikus keeles. See sisaldab Euroopa Liidu õigusakte ja muid avalikke dokumente alates 1951. aastast ning kokku on selles umbes 2 815 000 dokumenti. Eesti keeles ilmub Euroopa Liidu Teataja alates 2004. aastast.

2011. aasta 9. aprilli seisuga andis Euroopa Liidu Teataja elektroonilises väljaandes tehtud sõna *osas* otsing 1401 vastet ehk 141 lehekülge teksti. Mina vaatasin läbi kõik 141 lehekülge ja otsisin sealt välja näited, kus sõna *osas* on võimalik tõlgendada postpositioonina.

3.3.1. Tulemused

3.3.1.1. Muutmine + noomen + osas

Päringutega tuli välja palju selliseid sõna *osas* sisaldavaid fraase, mis olid seotud verbidega *muutma*, *kehtestama*, *rakendama*, *kohandama* jne. Sageli esinesid sellistes lausetes substantiivifraasid *eeskirjade osas*, *järelevalve osas*, *kasutamise osas*, *loetelu osas*, *meetmete osas*, *määrade osas*, *nõuete osas*, *sätete osas*, *tingimuste osas*, mis näitab, et tõlkijad on kinnistanud malli muutmine + substantiiv + osas otsuste ja määruste pealkirjade tõlkimiseks.

(13) Nõukogu otsus, 25. jaanuar 2010, millega *muudetakse* diplomaatilistele ja konsulaaresindustele mõeldud viisaside käsitlevate ühiste konsulaarjuhiste 2. lisa A nimekirja Saudi Araabia diplomaatiliste passide kasutajate suhtes kohaldatavate *viisanõuete osas*.

(14) Komisjoni otsus, 13. jaanuar 2009, millega *muudetakse* otsuseid 2001/881/EÜ ja 2002/459/EÜ Saksamaa, Prantsusmaa, Itaalia ja Austria piiripunktide *loetelu osas*.

(15) Komisjoni määrus (EL) nr 65/2011, 27. jaanuar 2011, millega *kehtestatakse* nõukogu määruse (EÜ) nr 1698/2005 rakendamise üksikasjalikud eeskirjad seoses kontrollimenetluse rakendamisega ning nõuetele vastavusega maaelu arengu *toetusmeetmete osas*.

(16) Komisjoni määrus (EL) nr 193/2011, 28. veebruar 2011, millega *rakendatakse* Euroopa Parlamendi ja nõukogu määrust (EÜ) nr 1445/2007 ostujõu pariteetidega seotud kvaliteedikontrolli *süsteemi osas*.

(17) Nõukogu määrus (EÜ) nr 718/2008, 24. juuli 2008, millega *muudetakse* määrusi (EÜ) nr 2015/2006 ja (EÜ) nr 40/2008 teatavate kalavarude püügivõimaluste ning *lisatingimuste osas*.

(18) 2010/738/EL: Komisjoni otsus, 2. detsember 2010, millega *kehtestatakse* teatavate ehitustoodete tuletundlikkuse klassid *kiudkipstoodete osas*.

Kõikides näidetes määravad laiendi vormi pigem konkreetsete verbid, mitte substantiivide sisu. Laiend on kogu aeg ühes funktsioonis. Oodatult olid kõik noomenid, millega koos *osas* esines, genitiivses käändevormis. Kõikidel juhtudel kirjutati *osas* eelnevast sõnast lahku.

Kuna Euroopa Liidu Teataja tekstid on tõlgitud tekstid, siis võrdlesin eesti- ja ingliskeelseid näiteid, et välja selgitada, kas sõna *osas* kasutatakse kindlate ingliskeelsete väljendite tõlkimiseks. Selgus, et enamikul juhtudel vastab eestikeelsele

sõnale *osas* ingliskeelne väljend *as regards*. Näiteks väljend *vaktsineerimise osas* on inglise keeles *as regards vaccination*, väljendi *monepanteeli osas* vaste inglise keeles on *as regards the substance monepantel*, lausekatkendile *viisainfosüsteemi kasutamise osas* vastab *as regards the use of the Visa Information System* ja eestikeelne *piiripunktide loetelu osas* on inglise keeles *as regards the list of border inspection posts*.

Euroopa Liidu õigustekstide tõlkijatele mõeldud „Inglise-eesti õigustõlke käsiraamat“, mida kasutavad praegu ka Euroopa Liidu institutsioonide juures töötavad Eesti tõlkerühmad, soovitab väljendi *as regards* tõlkida (*mille*) *suhtes* või (*mille*) *puhul*, näiteks *as regards the profit and loss account* soovitatav tõlge on *kasumiaruande puhul*. Nii tuleks väljendite *as regards vaccination* või *as regards the substance monepantel* tõlkimisel vältida sõna *osas* ja eelistada tõlget *vaktsineerimise puhul* ja *monepanteeli puhul*.

3.3.1.2. Substantiiv + millegi osas

Kui eelnevates näidetes oli sõna *osas* üks liige verbi sisaldavast fraasist, mis näitas millegi muutmist või muutumist (näiteks näide kaheksa: *muudetakse lisatingimuste osas*), siis palju oli Euroopa Liidu Teatajas ka sellised lauseid, kus *osas* kombineeriti liidete abil verbist tuletatud substantiiviga. Nendes lausetes moodustub mall substantiiv + millegi osas. Sulgudesse olen lisanud ingliskeelsed tõlkevasted.

(19) Komisjoni tegevus *Lääne-Sahara osas* (Commission action on Western Sahara)

(20) Türgi riigikohtu otsus *oikumeenilise patriarhi osas* (Decision of Turkish Supreme Court on Ecumenical Patriarch)

(21) *Vajadus taotluse osas* otsust teha on ära langenud (Application devoid of purpose)

(22) Atlandi tuunikaitse komisjoni soovitusel *haide osas* (ICCAT recommendation on sharks)

(23) Türgi lubadus *läbirääkimiste kiirendamise osas* (Turkish pledge to speed up negotiations)

(24) *Järeleandmised* Serbiale Kosovo tulevase *staatuse osas* kokkuleppele jõudmiseks ja vajadus vältida ühepoolset tunnustamist (Rapprochement with Serbia in order to reach agreement on the future status of Kosovo, and the need to avoid unilateral recognition)

(25) *Läbipaistvus* elukindlustuslepingute soodustatud *isikute osas* (Transparency for life insurance beneficiaries)

(26) *Kahtlused* määruse *tõlgendamise osas* (Doubts with regard to the interpretation of Article)

Nendes näidetes kombineeritakse postpositsiooni *osas* noomenitega *tegevus, otsus, vajadus, soovitus, lubadus, kahtlus, järeleandmine ja läbipaistvus*. Veel esines Euroopa Liidu Teatajas kombinatsioone nagu *teatamiskohustus millegi osas* ja *teadmatus millegi osas*.

Nagu juba eespool mainitud, siis on “Eesti keele seletava sõnaraamatu” järgi soovitatav sõna *osas* asendada mõne teise adpositsiooniga. Enamiku selle rühma näidete puhul saaks sõna *osas* asendada postpositsiooniga *suhtes*, mille tähendus on ‘asjus, küsimuses; (millegagi) seoses’. Näitelausetes 18 ja 19 oleks võimalik ka postpositsiooni *kohta* tähenduses ‘kellegi, millegi suhtes, osas’ kasutamine.

Sellise konstruktsiooniga lausete puhul ei ole sõna *osas* tõlge mõjutatud ingliskeelsest väljendist *as regards*. Nendes lausetes kasutatakse sõna *osas*, et tõlkida erinevaid ingliskeelseid prepositsioone, millest eriti levinud on prepositsioon *on*.

Vaadanud läbi kolmest erinevast allikast pärinevad materjalid, tundub mulle, et tihti kasutatakse sõna *osas* adpositsioonilaadselt, kuna keelekasutajal tekib seos substantiividega *osa* ja *tervik*. Seetõttu tunnetab ta, et kasutatades sõna *osas*, väljendab ta mingisse suuremasse tervikusse kuuluvat jaotist või mingisse osasse puutuvat, mingi osaga seostuvat nähtust. Kuna *osas* on sekundaarne kaassõna ja ta seos lähtesubstantiiviga on veel läbipaistev, on igati arusaadav, et sellised seosed tekivad.

Siiski leidis ka lauseid, kus osa-terviku suhet väga näha ei ole, ja on valitud lihtsalt geneeriline kaassõna, sest midagi on tühja koha täitmiseks vaja. Sellised laused on näiteks:

(27) Praegu käib menetlus *Tallinna Vee osas*, kas seda hinda tuleks alandada või mitte. Mina ei oska seda öelda, seda otsustab Konkurentsiamet.

(28) Kõigepealt veel teie kommentaari kohta *kuritegevuse osas*, et kuidas Eesti peaks nende ohtudega tegelema.

(29) Euroopa Liidu teha on siin avatud taeva lepingute sõlmimine kolmandate partneritega, samuti võrdse kohtlemise nõudmine näiteks Venemaalt *ülelendude osas*.

(30) Kas volinikud kaaluksid oma seisukohti Euroopa Parlamendi liikmetele *valetamise osas*.

Kuna üha rohkem inimesi kasutab sõna *osas* adpositsioonina, siis arvatavasti muutub selle tõrjumine keelekorraldajate raskeks. Paljud keelekasutajad ei teagi, et seda sõna tuleks vältida või asendada ja kasutavad seda kõikvõimalikes konstruktsioonides. Mõni ühend on praeguseks muutunud nii tugevaks, et sõna *osas* asendamine nendes tundub keeruline. Sellised fraasid on näiteks eespool mainitud *seisukoht millegi osas* ja *ootused millegi osas*.

Kokkuvõte

See bakalaureusetöö käsitleb kaassõna ehk adpositsioon mõistet, grammatiseerumist ja sõna *osas* esinemist 1980. aastate ajakirjanduse baaskorpuses, Riigikogu stenogrammides ning iga päev ilmuvas Euroopa Liidu dokumente sisaldavas Euroopa Liidu Teatajas.

Kaassõna ehk adpositsioon on mitmetähenduslik muutumatu sõna, mis kuulub lauses enamasti substantiivi juurde. Adpositsioone saab jagada primaarseteks ja sekundaarseteks, lähtudes kaassõna seosest lähtesubstantiiviga, foneetilisest kulumisest ja kujunemisstaadiumist.

Kaassõnaga seoses võib rääkida ka grammatiseerumisest, mis on pidev protsess, mille käigus varasem leksikaalne või vähem grammatiline üksus muutub keele arengu käigus aste-astmelt grammatilisemaks, seotud üksuseks ning kaotab seejuures oma esialgse semantilise ja süntaktilise iseseisvuse. Eesti keeles on grammatiseerumisprotsessi peamisteks näideteks tänapäevase komitatiivi teke ja adpositsioonide kujunemine suhet väljendavate substantiivivormide baasil.

Osas on alles arenemisjärgus olev postpositsioonilaadselt kasutatav suhet või suhtumist väljendav sõna, mida on soovitatav tekstides vältida ja asendada see postpositsioonidega *kohta*, *suhtes* või *poolest*. Siiski on aja jooksul hakatud üha rohkem sõna *osas* postpositsioonina kasutama. Seda tõestas ka sõna *osas* otsing 1980ndate ajakirjanduse baaskorpuses, Riigikogu stenogrammides ja Euroopa Liidu Teatajas.

1980. aastate ajakirjanduse baaskorpuses esines *osas* postpositsioonilaadselt ainult kolmel korral. Kõigil juhtudel esines ta koos genitiivis oleva substantiiviga ja teda oleks võimalik asendada adpositsioonidega *poolest* või *suhtes*.

Riigikogu stenogrammide uurimine tõestas, et sõnas *osas* kasutatakse postpositsioonina ka spontaanses või ettevalmistatud suulises kõnes, nagu seda on Riigikogu liikmete sõnavõttud. Ka stenogrammidest leitud näitelausetes oleks võimalik pakkuda välja asendusadpositsioone sõnale *osas*, kuid minule näib, et näiteks

konstruktsiooni *seisukoht millegi osas* puhul oleks see suhteliselt keeruline, sest see tundub olevat juba välja kujunenud süntaktiline tarind.

Euroopa Liidu Teatajas esines *osas* väga sageli koos kindlate substantiividega, näiteks oli väga paljudes lausetes fraas *nõuete osas*, *sätete osas* või *määrade osas*. Neid fraase kombineeritakse sõnadega *muutuma*, *rakendama*, *kehtestama* ja *kohandama* ehk toimub teatud muutus. Sellistes konstruktsioonides ei ole *osas* veel täielikult grammatiseerunud ja on näha seotus substantiiviga *osa*.

Euroopa Liidu Teatajas tuli ette ka neid lauseid, kus *osas* on kombineeritud verbist tuletatud substantiividega ja moodustab konstruktsiooni substantiiv + millegi *osas*. Sellistel juhtudel saaks sõna *osas* asendada postpositsioonidega *suhtes* ja *kohta*.

Kuna Euroopa Liidu Teataja tekstid on tõlketekstid, siis selgus eesti- ja ingliskeelsete lausete võrdlemisel, et *osas* kasutatakse ingliskeelse väljendi *as regards* tõlkimiseks muutust või muutmist väljendavates lausetes. Konstruktsioonile substantiiv + millegi *osas* vastab ingliskeelsetes tekstides prepositsiooni *on* sisaldav fraas.

Sõna *osas* on hakatud postpositsioonina kasutama tunduvalt rohkem, kui seda tehti 1980ndatel, ning eriti esineb seda ametlikes kirjalikes ja suulistes tekstides. Arvatavasti see trend jätkub ja adpositsiooni *osas* sisaldavaid lauseid hakkab esinema üha rohkem.

Kirjandus

- Aule, Andres, Taima Kiisverk, Küllike Maurer, Raivo Rammus, Hille Saluäär* 1997. Inglise-eesti õigustõlke käsiraamat : Euroopa õigusaktide ühtne tõlkimine. Tallinn: Eesti Õigustõlke Keskus; <http://www.just.ee/23313>.
- EKG 1995 = *Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare* 1995. Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodutus. Trükki toimetanud Mati Erelt peatoimetajana, Tiiu Erelt, Henn Saari ja Ülle Viks. Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn.
- EKKS = Eesti keele seletav sõnaraamat 2009. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus; <http://www.eki.ee/dict/ekss/>.
- Habicht, Külli* 2000. Grammaticalization of adpositions in Old Literary Estonian. Estonian: Typological Studies IV, lk 19—58.
- Habicht jt = Habicht, Külli, Leelo Keevallik, Ilona Tragel* 2006. Keele muutumine kasutuskontekstis. — Keel ja Kirjandus nr 8, lk 609—625.
- Habicht, Külli, Pille Penjam* 2006. Kaassõna keeleuurija ja -kasutaja käsituses. — Emakeele Seltsi aastaraamat 52, lk 51—68.
- Heine jt = Heine, Bernd, Ulrike Claudi, Friederike Hünemeyer* 1991. Grammaticalization. A Conceptual Framework. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Heine, Bernd, Tania Kuteva* 2002. World Lexicon of Grammaticalization. United Kingdom: Cambridge University Press.
- Hopper, Paul J, Traugott, Elizabeth Closs* 1993. Grammaticalization. Cambridge: Cambridge University Press.
- Karelsen, Rudolf* 1972. Märkmeid kaassõna piirimaist. —Emakeele Seltsi aastaraamat 18, lk 71—86.

- Lehmann, Christian* 1985. Grammaticalization: synchronic variation and diachronic change. — *Linguistica* 20, 303—318; http://www.christianlehmann.eu/publ/syn_dia.pdf
- Metslang, Helle* 2002. Grammatikalisatsiooniteooriast eesti keele taustal. — Teoreetiline keeleteadus Eestis. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 164—178.
- Moreno Cabrera, Juan Carlos* 1998. On the relationships between grammaticalization and lexicalization. The limits of grammaticalization. Giacalone Ramat, Anna & Hopper, Paul J. (eds.). Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, lk 211—229.
- Palmeos, Paula* 1973. Eesti keele grammatika. II osa. Neljas vihik. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Rätsep, Huno* 1979. Eesti keele ajalooline morfoloogia II. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Sildvee, Kadri* 2000. Täendusmuutused grammatikaliseerumisprotsessis. — *Keel ja Kirjandus* nr 12, lk 841—853.

The Grammaticalization of the Word *osas*

Summary

This Bachelor's thesis gives an overview of adpositions, grammaticalization and occurrence of the Estonian word *osas* in the 1980s newspapers, in the shorthand reports of the Parliament of Estonia called Riigikogu and in the Official Journal of the European Union. The last two sources were chosen because they represent formal language and I assumed that *osas* might appear more in these kind of texts.

The word *osas* comes from the substantive *osa* and has gone through the grammaticalization process and turned into an adposition. „Eesti keele seletav sõnaraamat“ advises not to use *osas* as an adposition and replace it with postpositions such as *kohta*, *suhtes* or *poolest*, but it still used more and more in everyday language.

One of the aims of this work was to find out if the word *osas* was used as an adposition in the 1980s newspapers. I only found three cases where that happened.

I also tried to find out if *osas* occurs in spontaneous or previously prepared oral speech and I used the shorthand reports of Riigikogu to determine that. I found over 60 sentences where the word was used. It would be possible to replace *osas* in all the materials I found, but it seems to me that in some cases the constructions with *osas* as an adposition are so strong that it would be hard to come up with a suitable replacement.

Looking through the sentences containing the word *osas* in the Official Journal of the European Union, it appeared that the word is often used with certain nouns and in all these sentences some sort of change happened. In these constructions, *osas* has not completely grammaticalized and the connection with noun *osa* can be seen. There were also sentences where *osas* was combined with nouns derived from verbs. All the texts in the Estonian version of the Official Journal of the European Union are translated from English. When I compared the Estonian sentences that contained the word *osas* with English sentences, I found out that *osas* is used to translate English phrase *as regards* in and different prepositions.